

Apliki zwierciadlane z herbem Pogoń księcia Pawła Karola Sanguszki

W zbiorach polskich XVIII-wieczne zwierciadła wolno wiszące w lustrzanych ramach nie są licznie reprezentowane; pojedyncze przykłady odnaleźć można w muzeach oraz we wnętrzach pałacowych. Najczęściej określane są jako wyroby huty zwierciadlanej w Urzeczcu z drugiej połowy XVIII wieku, lub jako wyroby śląskie, czeskie, rzadziej angielskie. Ponieważ monografie europejskich hut zwierciadlanych, czy też katalogi zwierciadeł należą do rzadkości, często jednoznaczne określenie wytwórcy i czasu powstania jest niemożliwe¹.

Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku czterech aplik zwierciadlanych² ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Pierwszą z nich muzeum otrzymało w darze w 1923 roku³, kolejne trzy zostały złożone w depozyt przez Józefa Alfreda Potockiego w 1939 roku, a w 1953 przekazane na własność przez jego brata Romana Antoniego⁴.

Apliki o wymiarach 148 × 104 cm mają formę barokowego kartusza herbowego z uszakami (il. 1-2). Na środkowej taflí, we wspartej na konsolach pilastrowej edykuli o trójkątnym naczółku zwieńczonym mitrą księżącą widnieje herb Pogoń na paludamencie, ze skrzyżowanymi łaskami marszałkowskimi. Pod herbem na konsoli widoczny jest ślad po znajdującym się w tym miejscu ramieniu lichtarza. Swoją kompozycją i plastycznością nałożonych warstwowo tafelek apliki nawiązują raczej do zwierciadlanej płaskorzeźby o strukturze architektonicznej, czyli tablicy reprezentacyjnej o charakterze komemoracyjnym upamiętniającej osobę lub wydarzenie historyczne.

Taflí zwierciadlane zostały wykonane z niezwykle czystej masy szklanej o chłodnym zielonkawym zabarwieniu, bez zanieczyszczeń hutniczych i pęcherzyków powietrza.

¹ Zob. m. in. Mieczysław Wallis, *Dzieje zwierciadła i jego rola w różnych dziedzinach kultury*, Łódź 1956; Ada Polak, *Szkoło i jego historia*, Warszawa 1981, s. 194–201; Serge Roche, Germain Courage, Pierre Devinoy, *Miroirs*, Paris 1986; Sandra Davison, Patricia R. Jackson, *The restoration of decorative flat glass case histories* [w:] *Annales du 10e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Madrid-Segovie / 23–28 septembre 1985*, Amsterdam 1987, s. 465–480 (tam dawna literatura).

² Aplika, czyli kinkiet z wypolerowaną tarczą metalową albo lustrzaną, odbijająca światło, w rejestrach inwentarzowych z XVIII w. określana jest jako: „lichtarz do ścian z zwierciadłami”, „luster na ścianie zwierciadłowy”, „luster zwierciadłowy”.

³ Nr inw. 43019 MNW; według inwentarza było to „zwierciadło w rodzaju weneckiego z herbem (Czartoryskich) [poprawione na prawd. Kar. Sanguszki] niektóre części dorobione nowe – pochodzi podobno z rezydencji Józefa Potockiego”, ofiarował Zarząd Wydziału Zabytków w Mińsku 22 marca 1923 (kwit księgi darów numer 1088).

⁴ Nr inw. 211587/1–3 MNW (dawne numery księgi depozytowej odpowiednio 181611, 181612, 181613 MNW) pochodzą z pałacu Potockich na Krakowskim Przedmieściu nr 15 należącego do Józefa Alfreda Potockiego (1895–1968), zostały zdeponowane w MNW we wrześniu 1939 r., 18 lutego 1954 r. podarowane do zbiorów przez Romana Antoniego Potockiego (1893–1971).

il. 1 | fig. 1

Aplika zwierciadlana
z herbem księcia Pawła
Karola Sanguszki,
marszałka wielkiego
litewskiego | Mirror
wall sconce with the
coat of arms of Paweł
Karol Sanguszko,
Grand Marshal of
Lithuania, Muzeum
Narodowe w Warszawie
| The National Museum
in Warsaw

fot. 1 | photo © Muzeum
Narodowe w Warszawie

Powierzchnię obustronnie mechanicznie⁵ przeszlifowano i wypolerowano, zaś krawędzie zostały sprofilowane i sfazowane. W przypadku największych z nich długość i szerokość nie przekracza 60 cm, przy grubości ok. 3–5 mm. Niektóre są dodatkowo zdobione dekoracją szlifowaną i rytowaną, zarówno pod, jak i na powierzchni tafli. Warstwowe ułożenie płytek i ich sfazowanie nadaje zwierciadłu dodatkową przestrzeń i głębię, a z drugiej strony podkreśla solidność struktury i wykonania. Dekoracje – szlifowana i rytowana – wykorzystują niuanse między dekoracją polerowaną i matową, dekoracją pod i na powierzchni tafli, co podkreśla grubość tafli szklanej, jej mięsistość, uwypuklając równocześnie różnice w fakturze szkła. Całość efektownie mieni się wieloma odcieniami srebrzystości, a załamujące się światło lśni z różnym natężeniem.

Niezwykła czystość masy szklanej i grubość tafli skłania do wniosku, że nie zostały one wykonane tradycyjną metodą dmuchania i formowania cylindra (tzw. cholewy), ale że zostały odlane. Sposób przygotowania tafli oraz jego szlifierska i rytownicza dekoracja wskazują zaś, że zwierciadła musiały powstać w ośrodku specjalizującym się w produkcji tafli zwierciadlanych, czyli w hucie szkła dysponującej odpowiednio nowoczesnym piecem hutniczym, stołem do

il. 2 | fig. 2

Aplika zwierciadlana z herbem księcia Pawła Karola Sanguszki, marszałka wielkiego litewskiego (fragment)

| Mirror wall sconce with the coat of arms of Paweł Karol Sanguszko, Grand Marshal of Lithuania (detail), Muzeum Narodowe w Warszawie | The National Museum in Warsaw

fot. | photo © Muzeum Narodowe w Warszawie

⁵ Patrz przyp. 28.

odlewania taflí oraz szlifierniami – młynami szlifierskimi i polerskimi. Niebanalny i oryginalny, a na pewno nienawiający do panującej w XVIII wieku mody na zwierciadła angielskie typ aplikacji świadczy też o dużej indywidualności projektanta lub osoby zlecającej jej wykonanie.

Już w chwili nabycia aplikacji miały niepodważalną atrybucję – Urzecze, ok. połowy XVIII wieku. O takiej właśnie atrybucji dodatkowo upewniał umieszczony na nich herb Pawła Karola Sanguszki, brata Anny z Sanguszków Radziwiłłowej, założycielki huty zwierciadlanej w Urzeczcu. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku zaczęto podważać tę atrybucję, sugerując wykonanie ich w Wenecji lub w zachodnich Niemczech⁶. Po 1883 roku zostały poddane konserwacji, zapewne we Włoszech, o czym świadczą znajdujące się pod płytkami szklanymi gazety włoskie z tą datą. Prawdopodobnie wymieniono wtedy częściowo lub w całości drewniane podobrazia, które oprawiono w aksamitne ramy oraz uzupełniono brakujące płytki szklane i srebrzenia, czyli podlano na nowo. Wielce dyskusyjną sprawą jest zakres tej konserwacji; nie wydaje się jednak, aby w istotny sposób zmieniła ona kształt i kompozycję samych zwierciadeł, gdyż jeszcze dzisiaj widoczna jest staranność w wykonaniu rekonstrukcji.

Ze względu na unikalny kształt barokowej aplikacji zwierciadlanej – kartusza z herbem, wydaje się, że istotną kwestią powinno być ustalenie czasu i miejsca ich wykonania oraz osoby, dla której zostały wykonane.

Znajdujący się na aplikach herb Pogoń pod mitrą książęcą ze skrzyżowanymi laskami marszałkowskimi jednoznacznie wskazuje na Sanguszków. W XVIII wieku aż trzech przedstawicieli tego rodu pełniło urząd marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷: Paweł Karol (1682–1750), marszałek nadworny (1713–1734), a następnie wielki (1734–1750)⁸ oraz jego synowie: Janusz Aleksander (1712–1775), marszałek nadworny (1750–1760, na rzecz brata)⁹ oraz Józef Paulin (1740–1781), marszałek nadworny (1760–1768), a następnie wielki (1768–1781)¹⁰. Zatem urząd marszałka, czy to wielkiego litewskiego, czy to nadwornego był w rękach tej rodziny od 1713 do 1781 roku.

W grudniu 1738 Paweł Karol Sanguszko (il. 3) przekazał synowi z drugiego małżeństwa z Marianną z Lubomirskich (1693–1729), Januszowi Aleksandrowi administrowanie jego dóbr macierzystych, w tym ordynacji ostrogskiej i dóbr oddziedziczonych po Aleksandrze Dominiku Lubomirskim (1693–1720). Równocześnie syn w zamian za poniesione starania i koszty zrzekł się na korzyść ojca prawa własności do Lewartowa, późniejszego Lubartowa¹¹.

⁶ *Collection de verre de Pologne*, „Bulletin des Journées Internationales du Verre” 1963, nr 2, s. 49, il. 43; *Sztuka zdobnicza. Dary i nabytki 1945–1964. Katalog*, pod kier. Stanisława Gebethnera oprac. Maria Markiewicz et al., kat. wyst., Muzeum Narodowe w Warszawie, 1964, Warszawa 1964, s. 91, poz. 354, il. 49 (Polska, Urzecze, ok. poł. XVIII w.); Zofia Kamińska, *Manufaktura szklana w Urzeczcu 1737–1846*, Warszawa 1964, il. 18 (prawdopodobnie urzeckie); *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, red. nauk. Zofia Kamińska, Wrocław 1974, il. 95 (2. wyd. 1987, s. 134–135, il. 100 – wyrób wenecki lub zachodnioniemiecki); Sławomira Ciepiela, *Szkło osiemnastowiecznej starej Warszawy*, Warszawa 1977, s. 125 (Wenecja?); *Decorum życia Sarmatów w XVII i XVIII wieku. Katalog pokazu sztuki zdobniczej ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1980, s. 54, poz. 288 (Wenecja lub zachodnie Niemcy, ok. poł. XVIII w.).

⁷ *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, spisy i oprac. Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba, Kórnik 1994, s. 75, 79.

⁸ Roman Marcinek, *Sanguszko Paweł Karol* [w:] *Polski słownik biograficzny. Sanguszko Dymitr–Sapieha Jan*, red. nac. Henryk Markiewicz, t. 34, z. 4, Wrocław–Warszawa [etc.] 1993, s. 497–500.

⁹ Idem, *Sanguszko Janusz Aleksander* [w:] *ibidem*, s. 490–492.

¹⁰ Idem, *Sanguszko Józef Paulin Jan Adam* [w:] *ibidem*, s. 494–496.

¹¹ Grażyna Czapska, *Pałac Sanguszków w Lubartowie*, „Roczniki Humanistyczne” 1967, R. 15, s. 63–94. Dobra lubartowska była częścią posagu Marianny Lubomirskiej. Miasto już w latach dwudziestych XVIII w. stało się główną siedzibą Pawła Karola, w latach trzydziestych wybudowany został kościół farny oraz klasztor i kościół

Z tej okazji spisany został w dniu 27 stycznia 1739 inwentarz pałacu lubartowskiego¹². Wśród wyposażenia znajdowało się „luster wielkich szlifowanych zwierciadłowych z Pogonią y Mitrą w Pokojach Górnych będących N° 12 dico dwanaście, w których przy każdym iest lichtarzów białych princmentollowych¹³ po 5” oraz „luster małych także zwierciadłowych podługowatych wąskich po iednym lichtarzu [...] w pokojach dolnych cztery na wstęgach cytrynowych wiszących y pięć na zielonych”. We wcześniejszym inwentarzu z roku 1731¹⁴ zostały wymienione jedynie „lustra” znajdujące się w dolnych pokojach.

W latach 1730–1738 prowadzono w pałacu, prawdopodobnie pod kierunkiem Pawła Fontany (1696–1765), szeroko zakrojone prace budowlane i remontowe, m.in. dobudowano drugie piętro oraz znacznie przebudowano klatkę schodową i pierwsze piętro (*piano nobile*) z salą górną zwaną parадną wraz z dwoma apartamentami, które otrzymały nowy wystrój¹⁵. Reprezentacyjny charakter wnętrz został podkreślony przez luksusowe wyposażenie, m.in. przez modne w latach trzydziestych XVIII wieku zwierciadła. Właśnie w apartamentach bocznych, a nie w sali głównej, umiejscawiają apliki

oo. Kapucynów, w pałacu przechowywano archiwum rodzinne (zob. Krzysztof Syta, *Dzieje archiwów książąt Sanguszków*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, 11, s. 97–110).

¹² Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział na Wawelu (dalej: ANK, Oddział na Wawelu), Archiwum Sanguszków 542: *Registr rzeczy JO. X. JMCI. Pawła Karola Sanguszka, Marszałka W-o W-o Xstwa Lit. Czerkaskiego etc. starosty, tak argenterii jako i rozmaitych sprzętów, mobillii i galanterii w skarbcu i pałacu Lubartowskim znajdujących się tudzież srebra kredensowego, będącego pod zarządem Janusza Pałuchowskiego, kredencera i różne, a generaliter do dyspozycji JMCI Pana Michała Musianowskiego jako podskarbiego należących i innych depozytów, niżej w tym regestrze specyfikowanych, spisany w Lubartowie die 27. Januarii 1739.*

¹³ *Prince's metal* – stop z miedzi i cynku lub miedzi i bizmutu dawniej używany do taniej biżuterii; za wynalazcę uważa się Ruperta von der Pfalz (1619–1682).

¹⁴ ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 492/3: *Registr spisanych rzeczy w pałacu Lubartowskim, to jest w kaplicy i apartamentach dolnych i górnych, do dyspozycji Michałowi Tokarzowi oddanych in anno 1731 die 22 Octobris. Według inwentarzy z roku 1729 „pokoje górne [były] zapieczętwane”. Zob. ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 492/1: *Registr opisanych rzeczy w całym pałacu Lewartowskim i jego pokojach, także w skarbcu na temże miejscu, które się znajdować mogą, z 1729 r. 16 Stycznia; 492/2: Registr rzeczy w pałacu Lewartowskim i wszystkich pokojach spisany i oddany p. Musianowskiemu wraz z kluczami anno 1729 die 5 Februarii).**

¹⁵ G. Czapska, *Pałac...*, op. cit., s. 66–67; Beata Purc-Stępnia, *Pałac w Lubartowie*, „Spotkania z Zabytkami” 1997, R. 21, nr 9, s. 24–25.

il. 3 | fig. 3

Johann Christoph Sysang (1703–1757), *Portret Pawła Karola Sanguszki (1682–1750), marszałka wielkiego litewskiego* | *Portrait of Paweł Karol Sanguszko (1682–1750), Grand Marshal of Lithuania*, po 1734 | after 1734, miedzioryt z akwafortą | engraving and etching, Muzeum Narodowe w Warszawie | The National Museum in Warsaw

fot. | photo © Muzeum Narodowe w Warszawie

kolejne inwentarze z lat 1741¹⁶ i 1751¹⁷. W lewym apartamencie cztery z nich wisały w pokoju od ogrodu i po dwa – w pokoju narożnym i w pokoju od dziedzińca, zaś w apartamencie prawym dwie apliki umieszczono w pokoju od ogrodu i dwie – w pokoju narożnym. Inwentarz z roku 1751 wymienia też tafle zwierciadlane wmontowane w ścianę nad kominkami¹⁸ i w przestrzeń między oknami oraz wolno wiszące zwierciadła „w ramach ze szkła wyrabianych” lub „w ramach zwierciadłowych rysowanych” z Białej¹⁹.

Pierwsza wzmianka o aplikach, czyli „lustrach wielkich zwierciadłowych szlifowanych z Pogonią” w inwentarzu pałacu w Lubartowie z dnia 27 stycznia 1739 wyznacza termin *ante quem* ich powstania. Zarówno miejsce ich przechowywania, jak i czas jednoznacznie wskazują na osobę, która została w tak szczególny sposób uhonorowana; był nim ówczesny właściciel dóbr lewartowskich, książę Paweł Karol Sanguszkowski, pełniący funkcję marszałka wielkiego litewskiego. Umieszczenie pojedynczego herbu – męskiego – może z dużym prawdopodobieństwem ograniczyć czas powstania aplik do okresu jego wdowieństwa, czyli od śmierci Marianny z Lubomirskich w roku 1729, po zawarcie kolejnego małżeństwa 17 kwietnia 1735 roku w Warszawie z Barbarą z Duninów (1718–1791)²⁰. Poślubiając swoją 16-letnią trzecią żonę, Sanguszkowski miał 55 lat i czuł się zmuszonym do kolejnego związku „widząc bliską plemienia swego zaturę”²¹, gdyż nie mógł oczekiwać potomstwa z mariażu syna Janusza Aleksandra z Konstancją z Denhoffów (1716–1791). Zatem zamawiając apliki do dekoracji pałacu w Lubartowie, musiał być przekonany o tym, że z racji swojego wieku nie wstąpi już w następny związek; stąd herb z insygniami pełnionego urzędu odnosił się wyłącznie do jego osoby.

Równocześnie zapis w inwentarzu z 27 stycznia 1739 roku pozwala na ostateczną rezygnację z przypisywania ich hucie zwierciadlanej w Urzeczu. Choć huta lokowana była już jesienią 1737 roku, to dopiero rok później zaczęto tam topić szkło, zaś pierwszy transport wykonanych w niej zwierciadeł został wysłany do Białej dla Anny Radziwiłłowej w maju 1739²², czyli cztery miesiące po pierwszej wzmiance o aplikach. Ze względu na wysoki poziom technologiczny wykonania aplik, nie mogły one powstać we wczesnym okresie działalności huty w Urzeczu. Początkowo tafle szklane powstawały tam tradycyjną metodą dmuchania

¹⁶ „Luster Zwierciadłowych wielkich szlifowanych z Pogonią”. Zob. ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 492/5: *Inwentarz pałacu Lubartowskiego z opisaniem różnych rzeczy z osobna w każdym pokoju, jako też salach, kaplicy i bibliotece znajdujących się, a pod aktualną attendencyą Leonarda Bienka, na ten czas burgrabiego będących, die 8–a Martii a. 1741 sub numeris w Lubartowie spisany*.

¹⁷ „Luster wielkich Zwierciadłowych szlifowanych z Pogonią po pięciu Lichtarzy princmentalowych pobiela-nych mających”. Zob. ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 596: *Inwentarz wszystkich rzeczy ruchomych, tak w klejnotach, złocie, srebrze, pieniądzach, sukniach, futrach, obiciach, sprzętach domowych, rynsztunkach wojennych, karetach, koniach cugowych, jezdnych, stadach etc. etc. po ś.P. JO. Pawle Karolu na Białym Kowlu etc. Xiążęcm J. MCI. Lubartowiczu Sanguszkowi, Marszałku W. W. X. Lit. w skarbcach, pałacach i dobrach różnych pozostałych przez małżonkę tegoż Xiecia X. Barbarę z Hrabów Duninów, stosownie do wymagań prawa pospolitego i testamentu dla wiadomości sukcesorów wiernie sporządzony i spisany w Lubartowie 1751 r. dnia 5 Czerwca*.

¹⁸ Np. „Zwierciadło nad kominem [...] ze szkłem wkoło lapis lazurii”. Zob. *ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*. Określenie „z Białej” związane jest z miejscem pozyskania zwierciadeł, prawdopodobnie był to dar Anny z Sanguszków Radziwiłłowej, właścicielki huty zwierciadlanej w Urzeczu i szkła w Nalibokach, która w Białej Podlaskiej przechowywała szkła przeznaczone na prezenty dla bliższej i dalszej rodziny oraz gości.

²⁰ Córka Jakuba (zm. 1730) referendarza koronnego i Marianny Grudzińskiej (zm. 1727), wychowywana przez Helenę z Potockich primo voto Duninową secundo voto żonę Antoniego Andrzeja Morsztyna (1677/1680–1735).

²¹ Jakub Cichoński, *Pan starosta Zakrzewski*, Kijów 1860, s. 43.

²² Aleksandra J. Kasprzak, *Szkła z hut radziwiłłowskich. Naliboki (1722–1862). Urzecze (1737–1841)*, t. 1, *Szkła ze zbiorów MNW*, kat. wyst., Muzeum Narodowe w Warszawie, 1998, Warszawa 1998, s. 45–46.

i formowania cylindra; pierwsza duża tafla została odlana na stole spiżowym (*Giswerk*) dopiero w marcu 1756 roku²³.

Odewanie tafli szklanych na stole spiżowym po raz pierwszy zastosował we Francji w Orleanie Bernard Perrot w 1687 roku. Następnie w ciągu kilku lat proces ten został udoskonalony przez Louisa Lucasa de Nehou i wprowadzony już od 1693 [1695] w królewskiej manufakturze zwierciadeł w Saint-Gobain²⁴. Dzięki nowej technologii można było uzyskać płyty szklane o większych wymiarach, o takiej samej grubości na całej powierzchni i lepszej jakości. Szkło lane było też bardziej trwałe i dlatego lepiej nadawało się do procesów szlifowania i polerowania.

Technologia wykonywania tafli szklanych zależała przede wszystkim od zachowania ostrego reżimu technologicznego, zarówno przy sporządzaniu samego szkła, jak i przy formowaniu tafli²⁵. Specjalnie dobrana receptura masy szklanej²⁶, bardzo starannie oczyszczone surowce, długie, co najmniej 48-godzinne, topienie składników w „kufie” oraz kilkugodzinne grzanie na „zimnym ogniu” dawało w końcowym efekcie masę szklaną prawie bez zanieczyszczeń i pęcherzyków powietrza. W ten sposób przygotowaną masę szklaną wyciągano w „kufie” z pieca, wylewano na stół spiżowy (*Giswerk*) ograniczony po bokach mosiężnymi listwami i rozwałkowywano spiżowym wałkiem²⁷. Otrzymałą tafle przewożono na wózku do pieca odprężającego (karkiezy), gdzie ponownie przez kilka godzin była ona ogrzewana, aby usunąć skaży powstałe na powierzchni, a następnie przez kilka dni – od pięciu do ośmiu – odprężano. Dopiero po tym czasie tafle „brakowano”²⁸ i przekazywano do szlifierni. Już w latach trzydziestych XVIII wieku zawartość jednej kufy pozwalała wylać tafle zwierciadlaną o wym. 112 × 70 cali o grubości 9/16 cala (291 × 182 cm i grubości 1,4 cm), należały jednak one do kosztownych rzadkości, gdyż po usunięciu nieregularnych brzegów, a następnie przy mechanicznej obróbce, czyli szlifowaniu i polerowaniu wiele z nich osiągało zaledwie 80 (208 cm), 70 (182 cm) czy 60 (156 cm) cali²⁹.

²³ Eadem, *Stół do lania luster z manufaktury zwierciadlanej w Urzeczcu* [w:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”, zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku*, red. nauk. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2003, s. 172–179.

²⁴ Huta w Saint-Gobain była w I. poł. XVIII w. największym producentem tafli zwierciadlanych w Europie, we Francji miała wyłączność (do 1763) na wykonywanie *grandes glaces* (wielkich zwierciadeł) – o wymiarach: 60 × 40 cali (156 × 104 cm). Zob. A. Polak, *Szkło...*, op. cit., s. 198.

²⁵ Proces został omówiony na podstawie opisu cyklu produkcyjnego w hucie zwierciadlanej w Friedrichsthal (Saksonia) zamieszczonego w dokumencie: *Rzetelna i obszerna rezolucja punktów od Bachsztroma zasłanych, ratione Fabryki Zwierciadlanej, J.O. Xiężney JMci Kanclerzyny Wielkiej W^oX.L^o Fabrykantów y Hutników powinności y do każdego należącego robocie, tudzież innych do tego rweferuiących się Qwesti. w Dreźnie d. 16 maja 1739. Adam Gottlieb de Rohr czy Obszerna Informacja o fabrykach zwierciadłowych i farfurowych przy tym taksa zwierciadeł i Farfur cudzoziemskich przesłana od p. kapitana Rohra z Dreznia, d. 12 Dec. 1742.* (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie XIX, U VII, 5).

²⁶ „Szkło którego kolor w zielony albo zielonkawy wpada nie omylnie naylepsza iest, bo iak się tylko folia pod niego dostanie nayrzetelniej y naynaturalniej wszystkie obiekta representuie. Dla tego ten kolor w fabrykach osobliwym terminem, zielony sztych zowią albo prawdziwym weneckim czy angielskim kolorem. Białe szkło cale tu nie estimiują ponieważ że iak się folia podłoży, cale fałszywie wszystko pokazuje, człeka naprzykład choćby najzdrowszy kolor miał, bładym żółtym albo czarniawym reprezentuje, czego o zielonym szkle nie trzeba się obawiać” (*Rzetelna i obszerna rezolucja punktów...*, op. cit., przyp. 23).

²⁷ Tafle od stołu oddzielano „instrumentem, który szablą zowią odbijają” – ibidem.

²⁸ Kontrola jakości wyrobów pozwalająca usunąć wyroby złej jakości.

²⁹ Według relacji z roku 1739 wydajność szlifierni była ograniczona – „W takim młynie do szlifowania, gdzie albo parę koni albo parę wołów zaprzęgaia, są cztery skrzydła, które 20 skrzyń do szlifowania posuwają, 12 skrzyń

Huty zwierciadlane należały do manufaktur wysoko wyspecjalizowanych, których założenie i utrzymanie wymagało odpowiedniej, elitarnej kadry, stąd też niewielu władców mogło sobie na nie pozwolić. Specyfiką hut zwierciadlanych było bowiem łączenie kilku pracowni; przy hucie działały także szlifiernia, polerownia i faseciarnia (młyny wodne, wołowe lub ręczne), a także podlewnia i aufmundernia³⁰. Choć manufaktury przynosiły duży splendor mecenasowi, to narażały go również na duże straty finansowe. W pierwszej ćwierci XVIII wieku w Europie zaledwie w kilku z nich były m.in. stoły do odlewania tafli (*Giswerk*)³¹, czy młyny szlifierskie i polerskie. Do nich należały huty zwierciadlane: we Francji – Saint-Gobain, we Włoszech – Murano, w Brandenburgii – Neustadt/Dosse (zał. 1696), w Wirtembergii – Spiegelberg (zał. 1705), w Saksonii – Friedrichsthal/Senftenberg (zał. 1709) ze szlifiernią wodną (zał. 1711) w Dreźnie oraz w Cesarstwie – Neuhaus/Fahrafeld (zał. 1701) ze składami w Wiedniu³². W trosce o rynek zbytu każdy z władców zapewniał sobie monopol na produkcję zwierciadeł, łącząc to z zakazem importu wyrobów obcych³³.

Powszechnie uważa się, że właśnie w drugiej ćwierci XVIII wieku zaczęto w Polsce za wzorem Francji używać zwierciadeł jako elementu stałego wystroju architektonicznego. Należy jednak pamiętać, że w latach dwudziestych–trzydziestych moda ta była nie tyle mało popularna, co raczej dość kosztowna, gdyż o cenie zwierciadeł decydowała trudność w ich pozyskaniu. Poprzedzono na montowaniu tafli lustrzanych nad kominkami, ewentualnie w przestrzeniach między oknami, do rzadkości należały gabinety zwierciadlane czy galerie³⁴. Czasami we wnętrzach zawieszano niewielkich rozmiarów dekoracyjne apliki zwierciadlane³⁵.

Paweł Karol Sanguszko należał do dworskiej partii Augusta II, po jego śmierci w lutym 1733 roku poparł starania królewicza Fryderyka Augusta o koronę polską. Po

z grubym piaskiem, 4 z miłkim, a cztery z szmerglem. W czterech tygodniach 50 sztuk zwierciadeł [tafli szklanych] wygotować mogą aż do polirowania. Takim sposobem iednego czasu w Fridrichsthalu 60 sztuk zwierciadeł przez cztery niedziele wyszlifowali, dzień y noc pilno robiąc y bydło mocno zaprzęgając” (*Rzetelna i obszerna rezolucja punktów...*, op. cit., przyp. 23).

³⁰ Pracownia, w której m.in. projektowano i wykonywano zwierciadła w lustrzanych ramach.

³¹ W literaturze przedmiotu niezwykle rzadko zwraca się uwagę na techniczne wyposażenie hut, stąd też trudno ustalić datę pojawienia się tak specjalistycznego sprzętu, jakim był spiżowy stół do odlewania tafli. O jego istnieniu często dowiadujemy się w sposób pośredni, m.in. dzięki oferowanym w sprzedaży taflom powyżej 40 cali lub też z ówczesnych relacji (np. według *Rzetelna i obszerna rezolucja punktów...*, op. cit., przyp. 23). Np. *Giswerk* w Friedrichsthal wykonany został w latach 1723–1726?, projektodawcą był prawdopodobnie Erich Nicolas de Noor pochodzący z rodziny od 1696 zarządzającej hutą z Neustadt a.d. Dosse, w latach od 1715 do 1744(?) zarządzający szlifiernią w Dreźnie lub Joseph Compagnon z Liège w latach 1713–1720 (?) dzierżawca huty w Friedrichsthalu.

³² Następne powstały w Brunshwiku – Grünenplan (zał. 1743/1744), w Czechach – Bürgstein (zał. 1756) w Hanowerze – Amelieth/Niennover (zał. 1781) oraz w Lohr (Churmainz), Lettenbach (an der Saar), Schwarzenfels (Hessen-Kassel) i w Schleibach (Würzburgischen), których daty powstania nie zostały ustalone.

³³ Jedynie władcy gwarantowali monopol na produkcję tafli szklanych, a wprowadzając bariery celne, chronili miejscową produkcję przed eksportem innych wytwórni, np. Ludwik XIV zakazał importu weneckich zwierciadeł po roku 1672, podobne zakazy obowiązywały w Brandenburgii, a zarządzający innymi hut wielokrotnie przypominali i prosili o wprowadzenie obostrzeń na sprowadzanie obcego szkła.

³⁴ Aleksandra J. Kasprzak, *Gabinet i Galeria Zwierciadlane w pałacu w Białej Radziwiłłowskiej* [w:] *Rzemiosło artystyczne, Materiały Sesji Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1996, s. 85–98.

³⁵ Małe apliki, czyli „Luster małych [...] zwierciadłowych” znajdowały się także w pałacu lubartowskim (np. inwentarz z 1729, 1739). W inwentarzu Pałacu Błękitnego w Warszawie z 9 listopada 1730 r. (spisanym po przekazaniu pałacu Augustowi II przez Annę Orzelską) wymienionych zostało ok. 60 „Lichtarzy do ścian z Zwierciadłami w poźłocistych Ramach”, w tym 14 sztuk na klatce schodowej, często zawieszonych na ozdobnych kolorowych jedwabnych sznurach „z kutasami” (zob. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Archiwum Gospodarcze 11).

zawiązaniu konfederacji warszawskiej i wyborze 5 października Augusta III, Sanguszko wszedł do ścisłego grona polskich doradców nowego króla. Był obecny podczas koronacji króla 17 stycznia 1734 roku w Krakowie. W dniu 4 lutego 1734 roku otrzymał, po zmarłym 4 stycznia 1734 w Wilnie Aleksandrze Pawle Sapieże, nominację na marszałka wielkiego litewskiego. Prawdopodobnie wraz z królem 22 lutego wyjechał do Saksonii; w lipcu był w Oliwie, we wrześniu przebywał w Dreźnie, uczestnicząc w poufnych naradach. Do kraju powrócił w grudniu 1734 roku³⁶.

Zapewne niezwykle wrażenie wywarły na gościu z Polski wnętrza zamku drezdeńskiego (niezachowane), bogato wyposażone w zwierciadła z huty w Friedrichsthalu, których dekoracja szlifowana została wykonana w szlifierni w Dreźnie. Saską specjalnością były także meble, m.in. sekretery i szafy z lustrzanymi, szlifowanymi taflami. Począwszy od 1715 roku szlifiernia drezdeńska znajdująca się pod patronatem Augusta Mocnego i pod kierownictwem Ericha Niclasa Noora była stałym i jedynym dostawcą szlifowanych tafli lustrzanych na dwór³⁷. Ponieważ zwierciadła należały wtedy do towarów luksusowych, a ich posiadanie świadczyło o randze i bogactwie właściciela, były cenionym i pożądanym nabytkiem. Trudno tu nie oprzeć się wrażeniu, że Sanguszko, korzystając ze swojej obecności w Dreźnie i będący w bliskich kontaktach z dworem, właśnie tam w 1734 roku zamówił dla siebie apliki zwierciadlane. Z pewnym prawdopodobieństwem możemy też przyjąć, że apliki mogły być szczodrym darem króla Augusta III dla zaufanego sprzymierzeńca, który wsparł władcę w szczególnie trudnym momencie przejmowania władzy. Nic innego nie mogło być tak widocznym, materialnym dowodem znaczenia Sanguszki jak zwierciadła, które równocześnie uświetniały otrzymaną właśnie jedną z najwyższych godności³⁸.

Zarówno huta zwierciadlana w Friedrichsthalu, jak i współpracujący z nią młyn szlifierski w Dreźnie plasują się w ścisłej czołówce najnowocześniejszych manufaktur saskich

il. 4 | fig. 4

Kabinet ze zwierciadłami
| Cabinet with mirror plates,
Johann Gottfried Heinrich
Grahl, Drezno | Dresden,
1725, Schloß Moritzburg,
za: | after: Rudolf von
Arps-Aubert, *Sächsische
Barockmöbel 1700–1770*,
Berlin 1939, Taf. 46

³⁶ R. Marcinek, *Sanguszko Paweł Karol*, op. cit., s. 498.

³⁷ Gerhard Glaser, *Das Grüne Gewölbe im Dresdener Schloß als Weiterentwicklung der barocken Architekturidee des Spiegelkabinetts, als Spezialmuseum und als Ausgangspunkt gegenwärtiger Museumsgestaltung*, „Jahrbuch Staatliche Kunstsammlungen Dresden” 1980, Bd. 12, s. 7–67.

³⁸ S. Roche, G. Courage, P. Devinoy, *Miroirs...*, op. cit., s. 25. Zwierciadła należały do drogich i ważnych prezentów dyplomatycznych, np. Ludwik XV w 1742 r. podarował sułtanowi Mahmudowi I dwa wielkie zwierciadła za 24 982 liwów, a w 1751 taflę lustrzaną królowi Danii za 24 576 liwów.

il. 5 | fig. 5

Kabinet ze zwierciadłami
 | Cabinet with mirror
 plates, Johann Gottfried
 Heinrich Grahle, Dreżno
 | Dresden, 1725, Schloß
 Moritzburg (fragm.
 podstawy) | (detail of
 the base), za: | after:
 Rudolf von Arps-
 -Aubert, *Sächsische
 Barockmöbel 1700–1770*,
 Berlin 1939, Taf. 47b

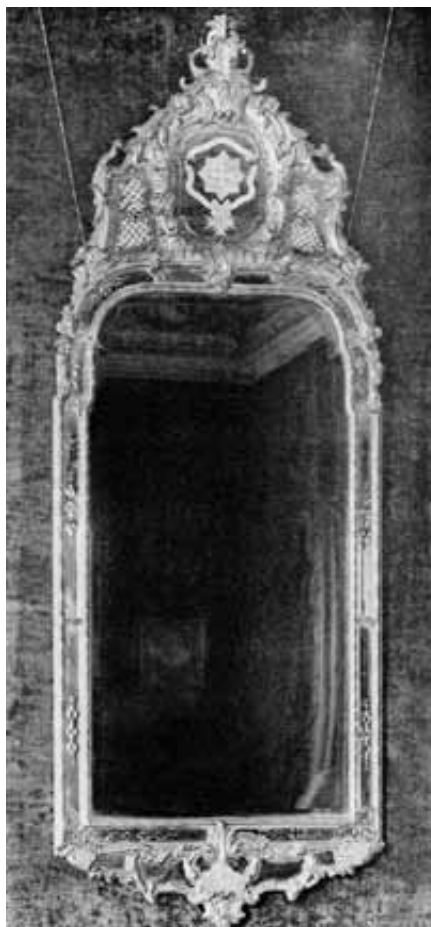
pierwszej połowy XVIII wieku³⁹. Niestety do dzisiaj znamy zaledwie dwa potwierdzone archiwalnie obiekty, które mogą świadczyć o poziomie wykonywanych tam zwierciadeł. Są nimi sekretery z Moritzburga, wykonane przez stolarza Johanna Gottfrieda Heinricha Grahla w latach 1725–1727, ze zwierciadłami szlifowanymi przez Ericha Niclasa Noora. Ich cechą charakterystyczną jest dekoracja szlifowana zarówno pod, jak i na powierzchni tafli lustrzanych (il. 4–7)⁴⁰.

Księga wydatków dworu Pawła Karola z lat 1734–1743 potwierdza czynione w Saksonii znaczne zakupy⁴¹. M.in. 23 marca 1738 roku zaufany Pawła Karola – Franciszek, wyjeżdżając do Dreżna, na „różne Expensa” otrzymał 800 czerwonych złotych (650 czerwonych złotych od Księcia, 150 – od Księżnej), czyli ok. 14 tys. złotych polskich. I tu przykładowo można wyliczyć (na podstawie cenników z hut: brandenburskiej, saskiej i urzeckiej z lat 1738–1740), że dwanaście aplik sanguszkowskich z Lubartowa mogło kosztować od 4000 do 11 000 złotych

³⁹ Adolf Hantzsch, *Die Spiegelschleife bei Dresden*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Topographie Dresden und seiner Umgebung” 1883, H. 4, s. 38–58; Gerhard Krüger, *Die Glashütte zu Friedrichsthal*, „Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte” 1927, 39, s. 75–88.

⁴⁰ Gisela Haase, *Dresdener Möbel des 18. Jahrhunderts*, Leipzig 1983, s. 44.

⁴¹ ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 512: Księga zawierająca różne rachunki domowe X. Pawła Karola Sanguszka, Marszałka W-go W. X. Lit. tudzież spisy wina, sprzętów różnych i rzeczy, dyspozycje fabrykom, dyspozycją żołnierską dla chorągwi Kuruckiej tegoż Xięcia z lat 1734–1743. Zgodnie z prowadzonymi w owych czasach rozliczeniami była to zapewne jedna z kilka ksiąg z domowymi wydatkami. 1 czerwony złoty = 18 złotych polskich (17 po potrąceniu prowizji), co oznaczało sumę od 13 600 do 14 400 złotych polskich.

il. 6 | fig. 6

Sekretera ze zwierciadłami | Writing cabinet with mirrors, Drezno | Dresden, 1725–1730, Schloß Moritzburg, za: | after: Rudolf von Arps-Aubert, *Sächsische Barockmöbel 1700–1770*, Berlin 1939, Taf. 48

il. 7 | fig. 7

Zwierciadło z Gwiazdą orderową i Orderem Orła Białego | Mirror with Star of the Order and the Order of the White Eagle, Drezno | Dresden, 1720–1730, Schloß Moritzburg, za: | after: Rudolf von Arps-Aubert, *Sächsische Barockmöbel 1700–1770*, Berlin 1939, Taf. 86

polskich⁴². Pomimo znacznej szczegółowości zapisów, nie została wymieniona pozycja odnosząca się do uregulowania osobnej opłaty za zamówione w Dreźnie lustrzane apliki. Być może enigmatyczny zapis z 9 lipca 1737 roku, o tym, że „IP Doktorowi za zasługi” wypłacono czerwonych złotych 83, z dodaną poniżej adnotacją „Temusz za lustra [...] czerw. zł 158”⁴³, odnosi się do uiszczenia przynajmniej części kwoty za zwierciadła⁴⁴ lub też, co bardziej prawdopodobne, była to opłata za transport.

Po śmierci Pawła Karola majątek został podzielony pomiędzy trzech jego synów z trzeciego małżeństwa. Lubartów przypadł w udziale najstarszemu, Józefowi Paulinowi, w inwentarzu

⁴² Zwierciadło o wym. 40 cali kosztowało 40×8 złotych polskich = 320 złotych polskich $\times 12$ sztuk = 3840 złotych polskich; o wym. 50 cali kosztowało 120×8 złotych polskich = 960 złotych polskich $\times 12$ sztuk = 11 520 złotych polskich (1 talar = 8 złotych polskich. Zob. Zbigniew Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław–Kraków 1981, s. 132).

⁴³ Co oznacza kwotę od 2686 do 2844 złotych polskich.

⁴⁴ Określenie „lustra” w XVIII w. może też oznaczać żyrandole.

pośmiertnym z 1782 roku⁴⁵, cztery z dwunastu aplik zostały wymienione w znajdującej się na parterze kaplicy – „Luster na ścianach wiszących zwierciadłowych wielkich z herbami Pogonia z pięciu esami każde przedzmentallowych do świec, cztery”. Kolejny inwentarz z 1796 roku⁴⁶, odnotowywuje je w skarbczyku pałacowym, „Lustra zwierciadlane Sanguszkowskiema herbami iedno wystrzelone, Lichtarzów mosiężnych 20, cztery”. Na początku XIX wieku, gdy pozbawione nadzoru dobra zaczęły podupadać, a pałac ulegał coraz większej dewastacji, prawdopodobnie, podobnie jak archiwum sanguszkowskie, część wyposażenia przeniesiono w roku 1812 do Zasławia. W pierwszej połowie XIX wieku dobra zostały scalone w rękę ostatniego przedstawiciela rodu, Eustachego Erazma. W roku 1865⁴⁷ cztery apliki wymieniono w inwentarzu pałacu jego syna, Romana Stanisława w Sławucie, trzy z nich wisały w „pokoju Bawialnym” – „Luster bez ram z Pogoniami”, jedno w pokoju Malowanym – „Luster z Pogonią”. Po jego śmierci w 1881 roku, przeszły na własność jedynej córki, Marii Potockiej z Łańcuta, której wnukowie podarowali je do zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

Sanguszko był typowym reprezentantem swojej epoki – wytrwałym stronnikiem Wettinów na tronie polskim, zapobiegliwym gospodarzem, dbającym szczególnie o pałac w Lubartowie, który wyznaczył na główną siedzibę. Dlatego nie dziwi, że 12 aplik zwierciadlanych zostało przeznaczonych do dekoracji jego ulubionego pałacu. Decyzję o nabyciu tak luksusowego wyposażenia, jakim były zwierciadła, musiał podjąć po dacie 4 lutego 1734 roku, czyli po uhonorowaniu go urzędem marszałka wielkiego litewskiego, kiedy przebywał wraz z królem w Saksonii, a przed powrotem do Warszawy w grudniu tego samego roku, na co wskazuje jego pojedynczy herb na aplikach. Data ślubu z Barbarą z Duninów w kwietniu 1735 wyznacza ostateczny termin tego zlecenia. Apliki zostały wykonane w Saksonii z tafli szklanych wyprodukowanych w hucie w Friedrichsthalu, prawdopodobnie szlifowanych i polerowanych w szlifierni drezdeńskiej, na co może wskazywać mieszana technika zdobnicza wykorzystująca niuanse pomiędzy dekoracjami szlifowanymi i rytowanymi, wykonywanymi pod i na powierzchni tafli. Ze względu na duże zlecenie, zarówno z powodu wielkości samych zwierciadeł, jak i ich liczby, należy przypuszczać, że do Lubartowa zostały przywiezione już po zawarciu trzeciego małżeństwa. Były ważną i istotną częścią dekoracji reprezentacyjnych wewnątrz pałacowych gloryfikując kontynuatora rodu, który dopiero trzecim bardzo późnym małżeństwem z Barbarą z Duninów zapewnił ciągłość książęcego nazwiska.

⁴⁵ ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 748: *Regestr wszystkich rzeczy ruchomych, w pieniądzech, klejnotach, galanteriach, cynie, miedzi, sprzętach domowych, rynsztunkach wojennych, karetach, powozach, koniach cugowych i jeźdźnych, stadach, bydłach i wszelkiej ruchomości, po ś. p. Józefie Paulinie na Białym Kowlu, Xięstwie Zasławskiem, Hrabstwie Tołoczyńskim i Krupeckiem, Lubartowie, Kańczudze i innych, Xiążęciu JMci Lubartowiczu Sanguszkzu, Marszałku W. W. X. Lit. Orderu Orła Białego kawalerze, najukochańszym mężu i dobrodzieju moim, w skarbcach, pałacach i dobrach wszystkich w różnych miejscach pozostałych, po nastąpionej, a nieodżałowanej śmierci jego cale znajdujących się, za uczynionymi lego wszystkiego rewizyami, przeze mnie Annę z Hrabów na Czertwicach Cetnerów Xiężnę Sanguszkową, Marszałkową W. W. X. Lit. pozostałą małżonkę jego wdowę, dopełniającą prawa obowiązki, dla wiadomości potomnej wiernie i dostatecznie sporządzony i zakończony w Lubartowie dnia 4-o miesiąca Kwietnia roku Pańskiego 1782.*

⁴⁶ ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków 492/8: *Regestra rzeczy, w skarbcu Lubartowskim znajdujących się, spisane diebus Aprilis 1796 ann.*

⁴⁷ ANK, Oddział na Wawelu, Archiwum Podhoreckie II 245: *Remanent [...] w pałacu Sławuckim spisany dnia 1 Grudnia 1865.*